

भारतातील वनांचे प्रकार

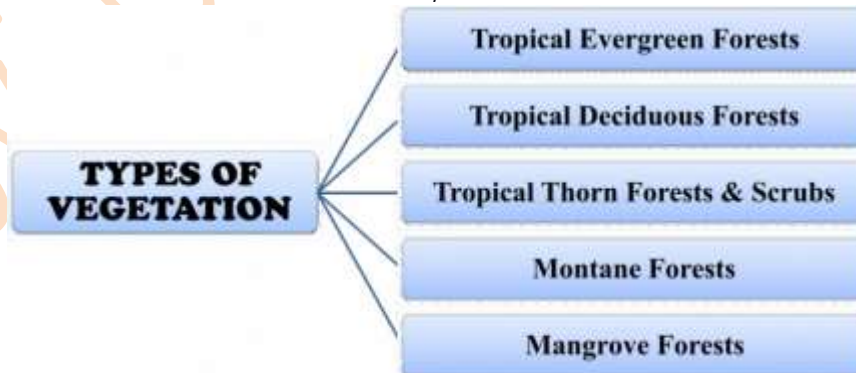
- भारतात विविध प्रकारच्या नैसर्गिक वनस्पती वाढतात, ते विविध प्रकारच्या हवामानामुळेच. पर्जन्यक्षेत्रे आणि त्यांचे नैसर्गिक वनस्पतींचे पट्टे यांच्यात एक लक्षणीय संबंध आहे, हे भारतीय भूप्रदेशाच्या बाबतीतही खरे आहे.
- निरोगी वातावरण तयार करण्यासाठी भारतीय जंगले (वने) महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात आणि यामुळे वायू प्रदूषण कमी होते. एकूण भारतीय क्षेत्रांपैकी सुमारे 19.26% क्षेत्र जंगलाने व्यापलेले आहे.

भारताची वन रचना

Forest Type in India	% of Total Area
Tropical Moist Deciduous (उष्णकटिबंधीय आर्द्र पानझडी)	37
Tropical Dry Deciduous (उष्णकटिबंधीय कोरडे पानझडी)	28
Tropical Wet Evergreen (उष्णकटिबंधीय आर्द्र सदाहरित)	8
Sub-Tropical Moist Hill (उपोष्णकटिबंधीय आर्द्र टेकडी)	6
Tropical Semi-Evergreen (उष्णकटिबंधीय अर्ध-सदाहरित)	4
Rest below 4 %	

या जंगलांचे पाच प्रमुख गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते, जसे की:

1. उष्णकटिबंधीय सदाहरित आणि अर्ध-सदाहरित जंगले (Tropical Evergreen and Semi-Evergreen Forests)
2. उष्णकटिबंधीय पानझडी जंगले (Tropical Deciduous Forests)
3. उष्णकटिबंधीय काटेरी जंगले आणि झाडे (Tropical Thorn Forests and Scrubs)
4. मॉन्टेन जंगले (Montane Forests)

5. खारफुटीची जंगले (Mangrove Forests) उष्णकटिबंधीय सदाहरित आणि अर्ध-सदाहरित वने

- भारताचे असे भाग आहेत ज्यात वार्षिक 200 सेमी किंवा त्याहून अधिक पाऊस पडतो. जेथे पाऊस जवळजवळ वर्षभर कमी कोरड्या हंगामासह होतो.
- ओले आणि उबदार हवामान सर्व प्रकारच्या झाडे, झुडुपे आणि वेलींच्या विलासी वनस्पतींना आधार देते ज्यामुळे त्याला बहुस्तरीय रचना मिळते.
- ठराविक कालावधीसाठी झाडे पाने गळत नाहीत. त्यामुळे वर्षभर जंगले हिरवीगार दिसतात.
- व्यावसायिकदृष्ट्या उपलब्ध असलेली काही झाडे म्हणजे सँडल वूड, एबोनी, महोगनी, रोझवूड, रबर, सिंकोना इ.
- या जंगलांतील महत्त्वाचे प्राणी म्हणजे हत्ती, माकडाचे लेमुर, हरीण, एकशिंगी गेंडे इ.
- पश्चिम किनारा; पश्चिम घाट; लक्षद्वीप, अंदमान आणि निकोबारचे द्वीप समूह; आसामचा वरचा भाग; आणि तमिळनाडूचा किनारा या जंगलांनी व्यापलेला आहे.
- हे विषुववृत्तीय वर्षावनांसारखेच आहेत.

उष्णकटिबंधीय पानझडी वने

- ही भारतातील सर्वात व्यापक आणि विस्तृत जंगले आहेत.
- त्यांना पावसाळी जंगल (**monsoon forests**) असेही म्हणतात.
- हे भारताच्या त्या भागांशी जोडलेले आहेत जेथे वार्षिक पाऊस २०० सेमी ते ७० सेंमी दरम्यान पडतो.
- येथे पाऊस हा मोसमी स्वरूपाचा असतो.
- या वनप्रकारात कोरड्या उन्हाळ्यात सुमारे सहा ते आठ आठवडे झाडांनी आपली पाने गळून टाकली.
- यांत आढळणारे प्राणी असे : सिंह, वाघ, डुक्कर, हरीण, हत्ती, विविध प्रकारचे पक्षी, सरडे, साप, कासव इत्यादी.

(i) उष्णकटिबंधीय आर्द्र पानझडी जंगले (Tropical Moist Deciduous Forests)

वार्षिक पर्जन्यमान २०० ते १०० सें.मी.

आढळ:

- भारताचा पूर्व भाग- ईशान्य राज्ये, हिमालयाच्या पायथ्यासह
- झारखंड, पश्चिम ओरिसा व छत्तीसगढ
- पश्चिम घाटाच्या पूर्व उतारावर.

उदाहरणे : सागवान, बांबू, साल, शिशाम, चंदन, खैर, कुसुम, अर्जुन, तुती इत्यादी.

(ii) उष्णकटिबंधीय कोरडी पानझडी जंगले (Tropical Dry Deciduous Forests)

100 आणि 70 सेमी दरम्यान वार्षिक पाऊस.

येथे आढळतात:

- द्वीपकल्पीय पठाराचे पावसाळी भाग
- उत्तर प्रदेश आणि बिहारच्या मैदानी प्रदेशात.

उदाहरणे: साग, साल, पीपळ, कडुलिंब इ.

उष्णकटिबंधीय काटेरी वने

- हे अशा भागांशी जोडलेले आहेत जेथे ७० सेमीपेक्षा कमी पाऊस पडतो.
- येथे पाऊस अनियमित व विसंगत आहे.
- क्षेरोफाइट्स (Xerophytes) उष्णकटिबंधीय काट्याने आच्छादित प्रदेशांवर वर्चस्व गाजवतात.
- गुजरात, राजस्थान, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, उत्तर प्रदेश आणि हरियाणा या अर्धशुष्क भागासह वायव्य भागात आढळतात.
- येथील मुख्य वनस्पती प्रजाती म्हणजे बाभळी (बाभूळ), palms, युफोर्बियास, कॅक्टस, खैर, कीकर इ.
- या वनस्पतींच्या प्रकारात वनस्पतींचे खोड, पाने व मुळे यांचे पाणी साठवण्यासाठी अनुकूलन केले जाते.
- खोड रसाळ असते आणि बाष्पीभवन कमी करण्यासाठी पाने बहुधा जाड आणि लहान असतात.
- येथील सामान्य प्राणी उंदीर, उंदीर, ससे, कोल्हा, लांडगा, वाघ, सिंह, जंगली गाढव, घोडे, उंट इत्यादी आहेत.

उष्णकटिबंधीय मॉंटाने वने

- उंची वाढण्याबरोबर तापमानात होणारी घट ही नैसर्गिक वनस्पतींमधील संबंधित बदलास जबाबदार आहे.
- उष्णकटिबंधीय ते टुंड्रा प्रदेशाप्रमाणेच डोंगराच्या पायथ्यापासून ते त्याच्या वरच्या भागापर्यंत समान श्रेणीबद्धता अस्तित्वात आहे.
- हिमालयाच्या दक्षिणेकडील उतारावर बहुधा आढळणारी, दक्षिण व ईशान्य भारतातील उंचीची ठिकाणे.
- १५०० एन उंचीपर्यंत उष्णकटिबंधीय ओलसर पानझडी जंगले अस्तित्वात असून शिसम (*shesham*) हा मुख्य वृक्ष आहे.
- 1000-2000 मीटर उंची दरम्यान, ओल्या समशीतोष्ण प्रकारचे हवामान टिकून राहते ज्यामध्ये ओक आणि चेस्टनट सारख्या सदाहरित रुंद पानांची झाडे असतात
- १५०० ते ३००० मीटर उंचीच्या दरम्यान Chir, pine, deodar, silver fir, spruce, cedar इत्यादी शंकुधारी वृक्षांचा (coniferous trees) समावेश असलेली समशीतोष्ण जंगले.
- ३५०० मीटरपेक्षा जास्त उंचीवर ओले समशीतोष्ण गवताळ प्रदेश मेर्ग (काश्मीर), बुग्याल (उत्तराखंड) इत्यादी सामान्य आहेत.
- हिमरेषेजवळ जाताना ते हळूहळू खुंटतात. (They get progressively stunted as they approach the snowline.)
- शेवटी झुडपे आणि स्क्रबद्वारे (scrubs) ते अल्पाइन गवताळ प्रदेशात विलीन होतात.
- गुज्जर, बक्करवाल अशा भटक्या जमातींकडून या गवताळ प्रदेशांचा चान्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.
- जास्त उंचीवर, काही वनस्पती शेवाळे आणि लिकेन (lichens) हे टुंड्रा वनस्पतींचा एक भाग बनतात.
- या जंगलात आढळणारे सामान्य प्राणी म्हणजे काश्मीर स्टॅंग, ठिपकेदार हरिण, जंगली मेंढ्या, कोल्हे, याक, स्रो लेपर्ड, दुर्मिळ लाल पांडा, मेंढ्या आणि थाईच फर असलेल्या शेव्या इत्यादी.
- भारतात उत्तर मॉन्टेन फॉरेस्ट्स आणि सदरन मॉन्टेन फॉरेस्ट्स या दोन गटांतर्गत अभ्यास केला जातो.

उत्तर मॉन्टेन वने

- या हिमालय पर्वतरांगांशी जोडल्या गेल्या आहेत. वर वर्णन केलेले सूर्यप्रकाश, तापमान आणि पर्जन्यमान यांद्वारे वनस्पतींचे प्रकार नियंत्रित केले जातात.

दक्षिण मॉन्टाने वने

- हे निलगिरी, अनैमलाई आणि वेलची या टेकड्यांशी जोडलेले आहेत. ही ओली समशीतोष्ण वने आहेत ज्यात प्रचंड स्थानिक जैवविविधता आहे आणि त्यांचे वर्णन शोला जंगले म्हणून केले जाते.

खारफुटीची जंगले

- खारफुटीची जंगले उष्णकटिबंधीय आणि उप-उष्णकटिबंधीय प्रदेशांच्या डेल्टाईक प्रदेशांशी जोडलेली आहेत.
- हे भरती-ओहोटीच्या प्रदेशाशी जोडलेले असल्याने त्यांना भरती-ओहोटीची जंगले आणि लिटोरल जंगले (**tidal forests and littoral forests**) म्हणून देखील ओळखले जाते.
- त्यांची जैवविविधता आणि जंगलाची घनता यांची तुलना विषुववृत्तीय पर्जन्यवन आणि उष्णकटिबंधीय सदाहरित व अर्धसदाहरित जंगलांशी केली जाते.
- खारफुटी ही क्षार सहनशील वनस्पती असून त्यांची मुळे न्यूमाटोफोर (**pneumatophores**) बनण्यासाठी अनुकूलित केली जातात (ही मुळे जमिनीतून उदयास आली आणि वरच्या दिशेने वाढतात).
- खारफुटी परिसंस्था ही एक अद्वितीय परिसंस्था आहे, कारण तिला वेळोवेळी पूर आणि कोरडेपणा सहन करावा लागतो; आणि सौम्य क्षारता देखील.
- भारतात जगातील सर्वात जास्त खारफुटीच्या जंगलाचे आच्छादन आहे.
- सुंदरबन, महानदी, गोदावरी-कृष्ण आणि कावेरी डेल्टा हे प्राणी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे या जंगलांनी व्यापलेले आहेत.
- सुंदरबन ही जगातील सर्वात मोठी खारफुटी आहे. हे सुंदरी वृक्षासाठी प्रसिद्ध आहे जे टिकाऊ कठीण लाकूड प्रदान करते.
- दुसरे काही उदाहरण म्हणजे रायझोफोरा, एव्हिसेनिया इत्यादी.
- डेल्टाच्या काही भागात पाम, नारळ, केओरा, अगर इत्यादींचीही वाढ होते.
- रॉयल बंगाल टायगर हा या जंगलांमधील एक प्रसिद्ध प्राणी आहे.
- या जंगलात कासव, मगरी, घारी, सापही आढळतात.
- महानदी डेल्टाची भितरकनिका खारफुटी (Bhitarkanika mangrove) देखील समृद्ध जैवविविधतेसाठी प्रसिद्ध आहे.